



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№39
(19076)

2018 чылдың
апрель 3
вторник

Хүннүн үнери — 05:56
Ажары — 19:11
Хүн дурту — 13:15

Садар өртээ хостуг 12+

ТР-ниң Дээди Хуралының ажил-херээ

АЖЫЛЧЫН СУРГАКЧЫЛААШКЫН



Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа Улуг-Хем, Чаа-Хөл болгаш Кызыл кожууннарже ийи неделяның ажилчын сургакчылаашкынын кылып чорааш, чурттакчы чон-биле ужуражып, соңгукчуларның чагыгларын хүлээп алган.

Улуг-Хем кожууннуң Чааты суурга чон-биле ужуражылга үезинде билдингени болза, көдээ школаның санитарлыг ериг-херекселерин селип септээринге пластиктен кылган хоолайлар херек парган. Каң-оол Тимурович чогуур албан ерлери-биле харылзажып, даалганы берген түннелинде пластик хоолайлар саткаш, бо чоокку хүннерде Чаатыже едирер. Оон аңгыда Чааты суурда соалыг телефон харылзааның үзүктелип уураырга чурттакчылар хомудаан. Ук итирлэри шийтирилээр-биле ТР-ниң арылзаа болгаш информатизация яамы-анче бижикти чоруткан.

Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа Улуг-Хем кожууннуң Ишти-Хемге чон-биле ужуражылга үезинде суурга

спортчу хүреш секциязын катап тургузарын чон негээн. Каң-оол Тимурович сумунуң чагырга чериниң удуртукчулары-биле ужуражып, чогуур албан черлериниң төлээлери-биле ук айтырыгны чугаалажып көргөн түннелинде келир күстен школачыларга болгаш аныктарга спортчу хүреш секцияларын эгелээрин дугурушкан.

Ажилчын сургакчылаашкынның үезинде соңгукчуларның база бир чагыын күүсеткен. Кызыл кожууннуң Элегес-Аксында Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвүнге компьютер болгаш уруглар ойнаар дериг-херекселдер дарый херек дээрзин Каң-оол Тимуровичке дыңнадып, дуза кадарын дилээн. Амгы үеде Өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза төвүнге компьютерни болгаш теннис столун ракета, шарлары-биле кады дамчыдып берген.

Үстүнде ады кирген үш кожуунга чон-биле ужуражылгалар үезинде Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа соңгукчуларның чагыгларын дыңнап, хүлээп алырындан аңгыда "Чаңгыс демниг Россия" партияның төлөвилелдериниң

киржикчилериниң даңзынче көдээниң социал албан черлерин кириер аргазын айтып тайылбырлап, хөй ажы-төлдүг болгаш эвээш хандырылгалыг өг-бүлөлөргө эмчи биле материалдыг дузаламчы чедирериниң аргаларын сүмелеп чораан.

Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа барган суурунга-ла республикада ажилдап турар губернатор төлөвилелдериниң болгаш хоойлудурум ажилдап кылыр талазы-биле Дээди Хуралдың ажил-чорудулгазының дугайында, республиканың эрге-чагырга органнары биле депутаттарның кады ажилдажылгазының болгаш федералдыг эрге-хоойлу органнарынга бодунуң барып ажилдап турганының түннелдерин чугаалап берип чораан.

Ужуражылга хуралдарының соонда, Каң-оол Тимурович чон-биле байырлажып тура, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун болгаш бодунуң өмүнээзинден кыштаглаашкынны чедишкенин доозуп, часкы хову ажилдарына болур чогууру-биле белеткенирин күзээн.

Дээди Хуралдың парлалга албаны.

Хүннүн медээлери

СТАЖИРОВКА ЭРТЕРИ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязынга база Тыва Республиканың Чазак Аппарадынга, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынга стажировка эртер аныяк специалистерни шилиир конкуруска киржири-биле документилерни хүлээп ап эгелээн.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун Тыва Республиканың күрүне органнарында мергежилдиг аныяк специалистерни хаара тудуп, ажилга тургузар дээн саналы-биле конкурсту эрттирип турар.

2017 чылда эрттирген конкурстун түннелинде республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарынга 35 кижжи стажировкалаан, 16 аныяк специалисти ажилда тургускан, оларның 10-у кызыл дипломнуг.

АЖЫГЛАЛЫН ХЫНААН

«Таарымчалыг хоорай хүрээлели» төлөвилелдин удуртукчузу, Тудуг болгаш коммунал ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы Тамара Авыда биле ук яамының төлөвилел офизиниң ажилдакчылары, «Чаңгыс демниг Россия» партияның болгаш Кызылдың мэриясының төлээлери 2017 чылда «Таарымчалыг хоорай хүрээлели» төлөвилелге дүүштүр туткан объектилерниң ажыглал кадагалалын хынаан.

Кочетов 95, Чүлдүм 42, Кызыл партиялар 41 дугаарлыг бажыңнарның девискээрлеринде уруглар ойнаар шөлчүгөштерде чамдык дериг-херекселдерниң үрелгенин тодараткан. Аныктар парыгында байдал оон эки. Ындыг-даа болза, ында чадаг-терге оруунуң чаңгыс талазын херимнеп каанын четпес деп көргөн. Оон аңгыда камгалал херимнерни, кудумчу фонарьларының быжыглаашкынын чоокку үеде шынарлыг кылдыраары дааскан.

СУББОТНИКТЕР ЭГЕЛЭЭН

Кызылдың мэриниң доктаалы-биле март 30-ден эгелеп хоорайның санитарлыг ашталгазының болгаш чаагайжыдылганының айы эгелээн.

Ол ёзугаар март 31, апрель 7, 14, 21, 28 хүннеринде хоорайның ниити субботниктерин эрттирер. Чаңчыл ёзугаар Кызылдың бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларга бок-күзүрүмден аштап арыглаары-биле кудумчулар девискээрлерин быжыглаан.

Эрткен субботада азы март 31-де Дээди Хурал биле Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары, аныктар активи, Тудуг техникумунуң сургуулдары катчып алгаш, Тиелелге шөлүнүң болгаш парк аксының девискээрлерин Победа кудумчунга чедир аштап арыглан.

КЕЖИГЛЕР ХАГДЫНГАН

Март 31-ден эгелээш Тывада дош кырладып кежер 5 кижигниң эң сөөлү — Эйлиг-Хем кежи хаждынган.

Моон мурнунда Кызыл кожуунда Кара-Хаак, Тожуда Тоора-Хем, Каа-Хемде Бел-Бей, Бүрен-Аксы кижиглерин хаган турган.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгасы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың чак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, кижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Культура адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Начын Орланович ДОН-ГАКТИ – «Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри» күрүнениң бюджет албан чериниң оркестр артизи;

Александр Кызыл-оол-ович СЫРЫГ-ООЛДУ – «Тыва Республиканың Чазааның үрер

хөгжүм оркестри» күрүнениң бюджет албан чериниң оркестр артизи;

Айбек Олегович СЕНДИНИ – «Тыва Республиканың Чазааның үрер хөгжүм оркестри» күрүнениң бюджет албан чериниң оркестр артизи.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2018 чылдың март 29

№ 65

Индексация

СОЦИАЛ ПЕНСИЯ ӨСКЕН

Апрель 1-ден социал пенсиялар болгаш күрүнө хандырылгазының пенсиялары 2,9 хууга өскен. Ол индексация пенсионерниң 2017 чылда амыдырап-чурттаарына херектиг акшаның деңгелинге дүүштүр чоруттунган. Өстүргөн пенсияны Тываның барык 20 муң ажыг (социал пенсиялар алыкчылары) база пенсионерлери алыр.



Социал пенсияларның индексациязы-биле чергелештир Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, радиациядан когарааннарның болгаш оларның өг-бүлө кежигүннериниң, шериг албан үезинде кемдээшкенден инвалид болгаш аарыг-аржык болганнарның, шериг албан хүлээлгезин эрттирип тургаш чок болган кижилерниң ада-иезиниң күрүнө пенсиязының хемчээлин база өстүргөн.

Өстүрүлгениң түңнелинде инвалид уругларга болгаш бирги бөлүктүң чажындан инвалидтеринге берип турар социал пенсияның хемчээли тус-тузунда 525 болгаш 490 рубльге өскөн. Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарда 18648 рубль, Кызыл болгаш арткан кожууннарда 17405 рубль апаар. Ол ышкаш ада-иезиниң иелдирзи билдинмес азы оларны чидирген ажы-төлдүң пенсиязы Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожуун-

нарда 15540 рубль, Кызыл болгаш арткан кожууннарда 14504 рубль чедир өскөн.

Бир звес ажилдавайн турар пенсионер 8726 рубльден куду пенсия ап турар болза, федералдыг социал немелде езугаар ол түңге чедир ооң пенсиязын өстүрүп бээр.

Сагындыраалы, ажилдавайн турар пенсионерлерниң камгаламдыг пенсиялары (ооң иштинде доктаадып каан төлөвир) 2018 чылдың январь 1-ден 3,7 хуу өскөн. Ол өзүлдө 2017 чылда инфляция көргүзүүндөн бедик болган.

2017 чылда ажилдап турган пенсионерлерниң пенсиязының өзүлдөзүн 2018 чылдың август айда чорудар. Ол езугаар камгаламдыг пенсияларның эде санаашкынын Пенсия фондузу билдиришкен чокка август 1-ге чедир санап бээр.

РПФ-тиң Тыва Республикада салбырының парлалга албаны.

Уругларның уран чүүлү

«ХОСТУГ УЖУДУУШКУНГА» КИРЖИР

Татар Республиканың төвү Казань хоорайга март 26-28 хуннеринде бичии уругларның уран чүүлүнүн Улустар аразының «Чедишкин» деп фестивалы болуп эрткен.

Уран чүүлдүн бо шуулганынга Тываны Танды кожуунунң Бай-Хаак суурда бичии уругларның уран чүүл школазының «Дамырак» деп хореография ансамбли төлээлеп, ооң киржикчилери боттарының салым-чаяанын онзагайлы-биле бараалгаткаш, аңгы-аңгы шаңналдарны чаалап алганнар.

6-9 харлыг уруглар аразына «Улустуң национал танцызы», «Улустуң танцызынга үндөзилээн танцы», «Мода театры» номинацияларга шылгарааш, бирги

чергениң лауреаттарының дипломнары-биле шаңнатканнар.

«Дамырактың» самчылары бичии уругларның уран чүүлүнүн Улустар аразының «Чедишкин» фестивалының тускай шаңналдарына төлөптүг болган. Белоруссия күрүнениң төвү Минск хоорайга 2018 чылдың күзүн болуп эртер «Хостуг ужу-дуушкун» деп конкурска киришсин дээш, «Дамырактың» киржикчилерин халас 2 путевка-биле шаңнаан.

— Белоруссияга болуп «Хостуг ужу-дуушкун» мөөрейге чедиш-кинниг киржир дээш, шыңгыы белеткенир бис — деп, «Дамырак» хореография ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Анжела Серен-оол чугаалаан.

Вероника ШОГЖАЛ.

Сугга алыскан бажыңнарның амгы байдалын болгаш айыыл-халаптың уржуктарың чайладырының талазы-биле алдынган хемчеглерни муниципалдыг тургузуглар-биле понедельникте, апрель 2-де, видеоконференцхарылзаа хевиринге чазактың хуралына чугаалашкан.

Бажыңнарын сугга алыскан хамаатыларга дуза көргүзөр кылдыр республика деңгелдиг волонтерлар штавын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле тургускан. Ол штабты Анатолий Дамба-Хуурак удуртулгага алган.

«Республиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич Волонтерлар чылын барымдаалап, республика деңгелинге волонтерлар штавын тургузар даалганы берген. Берге байдалга таварышкан кижилерге эки тура-

Тываның Баштыңының ажыл-а

ШТАБТЫ ТУРГУСКА

чылар болгаш волонтерлар дуза кадар. Ынчангаш республика деңгелинге штабты тургускан бис. Дуза кадарына сонугалдыг бүгү-ле кижилерни — хей-ниитичилер, социал ажылдакчылар дээш өскелерни-даа демниг ажылче кыйгырар-дыр бис» — деп, Анатолий Дамба-Хуурак чугаалаан.

ОБЯ-ның Тыва Республикада кол эргелелиниң начальниги Андрей Назаровтуң дыңнатканы-биле, Кызыл хоорайда ОБ кезээ бедик белеткелде, а Кызыл кожуунда кезээ онза байдал чурумунда ажылдап турар. Апрель 2-ниң хүнү-биле алырга, 25 бажың чоогунуң девискээрлери ам-даа сугда хевээр. Сугга алыскан зонада социал объектилер чок. Чурт-такчы чоннуң айыыл чок чоруунга онза кичээнгеи угландырып

турар. Тываның дилер отрядының база ХК албанының камгал, өрт өжүрүкчүлери де ажылдап турар. С.Ба-тыг Культура бажыңы түр када чуртаткан.

Бо сөөлгү хонукта да узуну 1600 метр үч чалдарны күштелдир лаар талазы-биле а чоруткан, 12900 ажы черге даштыг довура узуну 250 метр суг чаяны ханылаткан, бажы болгаш элээн чавыс д лерде сугларны сорду такчы чоннуң херегл дээш 500 литр ижер дирген. Ажылдарга биле 59 кижини, 51 кириштирген.

Аңчыларның кичээнгеи

ЧАСКЫ АҢНЫЫР СЕЗОНУ

Часкы аңнаашкын үези келген. Кайы үеде аңнаарга эки деп айтырар болза, аңчы кижилер бүрүзү чазын деп харыылаар. Күскү аңнаашкынның база эки талаалары бар, ынчалза-даа час дээрге агаар-бойдустан чаа-ла оттуп турар үези. Хемчигештер аккан, көк сизген көстүр-көзүлбөс үнүп чыдар, үрде манаан куштар ужуп кээп эгелээн үе. Аңчыларның хөй кезии часкы аңныыр сезонунга чедир шыгжагга чыткан дүүрге, ок-боозун уштуп, аштап арыглап, үзөп эгелээр.

«Тайга ээзи» адыг дугайында тыва аңчыларның кандыг-даа янзы-бүрү тоолчургу чугаалары эңмежок болгай. Ону чүгле тайга ээзи деп адаар звес, а ол ышкаш аңчыларның камгалакчызы деп база санаар. Ол-ла тоолчургу чугаалардан алырга, адыгга таварышкан аңчы кижилер аңаа мөгөйип, ону чөмгөрер ужурлуг. Ооң уунче кым-даа боо аннывас, чүге дизе ол чер ээзи. Ам ол дээрге эрткен үелер. Амгы барымдалар-биле алырга, 2017 чылдың кышкы үнүүшкүннүгчизе санаашкыннар езугаар Тываның тайгаларында 3500 ажыг адыг бар. 2017-2018 чылдарның аңныыр сезонунда ону аңнаарының өйлеп каан нормазы — 168 адыг. Ол чөпшээрелдин кезии аңчылар эрткен чылдың күзүнүнде-ле ажылгап каапкан. Ам часкы аңныыр сезонунда аңчыларга 119 чөпшээрел бижики бээр. Адыг аңнаары кандыг-даа аңнаашкындан ылгалдыг. Аңаа чүгле тускай арга-мергежил, библиглер херек звес, а эки дериг-херексел, психологтук болгаш шыырак күш-шыдал белеткели база негеттинер. Аңчының олчазы дээрге чүгле чедишкинниг тывыш звес, а одаг чанынга кезээки шайлалга үезинде төнчү чок чугааларның кол темазы, дидим чоруктуң демдээ апаар болгай.

Чазын адыг аңнаарда, аңгы-аңгы аргаларны ажылгап болур:

чемиш-биле көгүдери — бо арганы аңчылар чазын, адыгларның кышкы уйгузундан чаа-ла оттуп келгенде, оларның аш үезин ажылгап аңнаар. Оларның ижээп чыдар девискээрлериниң чооккавы черлеринге аңчылар баш бурунгаар чөмниг оңгачалар кылып белеткеп алгаш аңнаары. Сегиртип аңнаары — адыгны чыдар черинден үнүп келир кылдыр ооң чурттап турар чооккавы девискээринге кезек улус дааш-шимээн үндүрүп тургаш сегиртип аңнаары. Бо арганы ажылгаарда, аңчыларның тускай арга-мергежи негеттинер, чүге дизе оларның кижилер бүрүзү бодунуң кылыр хүлээлгезинден аңгыда, чанында турар өске аңчыларның аңадар зоназын база билген турар ужурлуг. Ыттарлыг аңнаашкын — спортчу хевирге чоокшулашкан болгаш аңнаашкынның онза солун хевир болур. Аңнаарына өөредип каан болгаш аңнап өөренген тускай аңчы ыттарлыг аңнаары-дыр. Бо таварылгада аңчылар колдуунда лайка ыттары ажылгаар.

Ол бүгү аргалар-биле аңнаарын часкы сезон үезинде чөпшээрээн. Адыгларны чазын аңнаарының 2018 чылда үе-хуусаазы бадылаттыг дүрүмнөр езугаар апрель 10-дан июнь 8-ке чедер. Чөпшээрел бижики өрттээ 3650 рубль, ооң иштинде үш муң рубль дириг амытаннар объектилерин ажылгааны дээш чыылда, а артканы чөпшээрел бижики тывысканы дээш күрүнө каайлызы. Адыг аңнаарына чөпшээрел алыр күзөлдиг аңчыларга эпиг кылдыр Тыва Республиканың Дириг амытаннар аймаан болгаш суг курлавырларын камгалаар талазы-биле күрүнө комитеди ук чөпшээрел бижикитерни сезон ажиттынарына чедир 10 хонук бурунгаар, апрель 1-де, тыпсып эгелээн. Ол тускай чөпшээрел бижики алырга, үлөгер майык езугаар аңчының долдурган билдиришкени болгаш төлөп алган квитанциязы херек болур. Чер куштарына хамаарыш-

тыр часкы аңныыр с дүрүмнөр езугаар а чүгле 10 хонук көрдүн дургузунда аңчы киж куш, 5 күртү, 10 достак гаш 20 алдын-хөрек ад лур. Куштарны даң ха ла үнүп, чер чырып ту аңнаарга, чедишкени деп аңчы кижилер бүрүзү куштарын аңнаарда, ыт лаары хоруглуг. Ынчал арганы бо чылдың апр 30-ге чедир ажылгап бо тар аңнаарына часкы бадылаттыг үе-ху Бир чөпшээрел бижики 950 рубль, ооң ишти рубль дириг амытаннар лерин ажылгааны дээш 650 рубль — чөпшээр тывысканы дээш күрү лызы. Чөпшээрел хууд тускай аттыг болур, ы ону кылдыртырынга аңчы аңныыр биледи, үлөге езугаар долдурган каан риишкени болгаш күрү лызын төлээн дугайында циязы негеттинер. Ол д тилерни Тыва Республ Аңнаашкын хайгаарал лазы-биле күрүнө коми эккеп дужаагаш, чөпш кылдыртып алыр. Адрес хоорай, Московская куд бажың 2а. Аңчыларга биле чөпшээрел бижи эртежики, апрель 11-ден тыпсып эгелей бээр.

Часкы аңнаашкынның саазы билдинген. Аңнааш кандыг болуру аңчылар тарындан, оларның арг гежилинден, чедишкени хамааржыр. Черле ниит ле арга-арыгларже кири кижилерниң кол сагыыр — ӨРТКЕ УДУР АЙЫ. ЧОКУТУҢ ДҮРҮМНЕРИ ГЫРЫ. Чоруунар чогуң зун, үүлөнер бүтсүн!

Александр ЗЕМЛ

Тыва Республи

Аңнаашкын хайгаарал

талазы-биле

комитединиң башка

специ

Бистин үениң маадырлары

КОРГУШ ЧОК КАДЕТ

Кемерово хоорайга болган коргунчуг өрт үезинде коргуш чок маадырлар уругларны камгалап ап, айыыл чок черге үндүрүп, ада-иезинге дамчыдып турган. Номчукчуларымыска оларның ийизин таныштырып көрээли.

Онза байдалдар яамызының кадет корпусунун 16 харлыг курсанты Дмитрий Полухин «Зимняя вишня» садыг-саарылга төвүндө кинотеатрга кино көрү-биле чедип келген турган. Кино үезинде өрт өгөлзүн билдине берген. Ол үеде кандыг-даа өрт болган деп медээлээр дериг-херексел ажилда-аанын элээди оол сактып турар.

«Кинотеатрның ажилдакчызы кире халып келгеш, бистерни дүрген үнүңер дээрге, өрт үезинде үнөр эжиткен үшкү каътче шупту бада бердивис» — деп, Дима «Комсомольская правда» солунга чугаалаан. Элээди оол ийиги кинотеатрның эжи шочалыг турганын база дыңнаткан.



ДМИТРИЙ ПОЛУХИН
курсант кадетского корпуса МЧС

Үшкү каът-ты кара ыш дуй апкан. А да а н ч е бадар деп тургаш, бир х е р э э ж е н кижиниң ыглап турганын курсант дыңнап каан. «Уругларым чокта кай-на а р - д а а

барбас мен» — деп, ава күш чок алгырып турган. Дима уругларның кайдазын айтырып алгаш, садыгларны хынап, дилеп эгелзэн. Элзэн садыгларны эргий халып чорда, бичии уругларның ыглажып турары дыңналы берген. Оларның үнүнүң аайы-биле чеде бээрге, уруглар кортканындан азыгда сычып алган олурган болган.

«Дүмбей караңгы ыш өттүр суйбанып чорааш, бичии холчугаштарны тып алдым. Улаштыр ийи үрүңү эктинден тудуп алгаш, эжикче углай сөөртүп ирде бердим» — деп, Дима ол коргунчуг хүнүн

сактып чугаалаан. Үш уругнуң амы-тынын камгалааш, авазыңа уругларын дамчыдып бергени ол.

Элээди оол кадет адын сыкпайн, маадырлыг чорукту кылган. Социал четкилерде ооң хууда арнында чүс-чүс өөрүп четтиришкн чагаалары кээп турар.

АМЫ-ТЫНЫН

ХАРАМНАНМАЙН...

Кара ыш долган «Зимняя вишня» садыг-саарылга төвүңгө фотограф Евгений бодунуң противогазын кедип алгаш, чурук зоназындан уругларны тыпкаш, үндүргөн.

Аныяк фотограф болгаш аниматор 30 хире уругларны камгалап ап шыдаан. Кинотеатр чанында оюн шөлчүгөжинге ооң ажилдап турар фирмазы уруглар байырлалдары эрттирип турганын «Комсомольская правда» солунга чугаалаан.

«Зимняя вишня» садыг-саарылга төвүңгө кандыг-даа хамаарылгам чок. Мен танцы болгаш театр школазының чингине директору мен. Школавысты чаа-ла аждар деп турганымыс бо» — деп, ол ада-иелер-биле ужуражылга үезинде тайылбырлаан.

Евгений өрттү эң-не баштай эскерип, дуза кадып келгеннерниң бирээзи. Уруглар-биле ажилдаар талазы-биле арга-мергежилдик кижил болгаш, оларны дүрген бөлүктээш, оюн зоназындан айыыл чок черге чедирген. Ооң соонда ол өске эки турачылар-биле 4-кү каътче дедир келген. Өрт эгелей бээрге, чырык дораан өже берген болгаш, Евгений уругларны дүмбей караңгы, ыштыг черден согур кижиле дөмөй үндүрүп турган.

Чүгө элзэн үе эрткенде фотограф кинотеатр ишинде уруглар бар дээрзин билип каан. Евгений кинотеатрның чаны-биле уруглар камгалаар дээш, каш-даа катап халып эртип турган. Өрт үезинде хаагыг эжик артында уруглар бар деп бодал безин аңаа турбаан.

«Мени маадыр деп биживеңер. Фамилиямны база адавайн көрүңер» — деп, «Комсомольская правда» солунуң журналистеринден Евгений дилзэн.

Интернет четкизинден Шончалай ХОВАЛЫГ очулдурган.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ДААЙЫМНЫҢ САКТЫЫШКЫНЫ

1941 чылдың июнь 22-де Совет Эвилелинче оор езу-биле эртенгиниң дөрт шакта немец-фашист Германияның шерии халдап кирген. Тыва Арат Республика ол үеде аңгы күрүне турган-даа болза, дузалажып, хөй-ле мал-маганны, аш-чемни, идик-хеп дээш санап-түңнээр чүве болза, миллион ажыг акшаның дузаламчызын көргүскөн. «Кызыл кошту» поездилеп чедиргеннер. Ол үеде тиелелге дээш чүгө эт-сөвин эвес, а эрес-дидим оолдар, кыстарын база тывалар чорудуп турганнар.

1943 чылдың сентябрь 1-де фронтуже тыва эки турачылар айттаныпканнар. Оларның аразыңа бистин даайымыс Көстээ Салбаевич Куулар база чораан. Төрзэн чери дээш амы-тынын артыңга кагаш, фашистер-биле маадырлыг дайылдашкан. Даайымыс ававыстың кады төрзэн эң улуг акызы кижиле. Школага өөренип турувуста-ла, ававыс акызын сактып чугаалаар чүве.

Ававыс 1934 чылдың ноябрь 18-те төрүттүнгөн. Ооң өгленмээнде ады Көк Самбаевна Куулар. Хорум-Даг чурттуг дөрт алышкы турганнар. Чаңгыс кыс думалыг. Даайымыс кончук эрестиг, баштак, хөглүг, дузаар-как кижиле турган дээр. Деражно дээш кадыг-дошкун тулчуушкун

болуп турда, ол бодунуң кезээнден оранчок ырай берген. Өске совет кезекке каттыжып алгаш, фашистер-биле аткылажып чораан. Бир-ле өрттенип калган бажың чаныңга пулемедунуң октары төнүп калган турда, хенертен фашистерниң самолеттан октапкан снарядының бузундузу дүшкөш, ооргазының чарын сөөгүндөн хөрзэнче өде халып берген.

Акым моорап калган. Бир миннип кээрге, 17 харлыг уйнуктуг кырган ирей, кадайның подвалында чыдар болган. Ол шору орустап чугаалаар турган болгаш, кайда чыдарын билип алган. Ооң соонда ол ирей адының тергезинге даайымын чыттыргаш, кырындан көзүлбес кылдыр чыраалар дуй чыггаш, шериг эмчилерге чедирер дээш чоруп орда, фашистер дозуп алгаш, тергеде чүдүрүп каан чырааларның аразынче автоматтарының шиш баштары-биле иткилзэш-даа, эскербейн барган. Аксының кежи ол хире болганы ол боор. Даайымын сөөртүп чораан ирей фашистерге брага ап бээрге, өөрүшкү-биле ап алганнар. Ынчап чорааш, даайымысты шериг эмчизинге чедирип каан. Ооң соонда ол шериглер даайымысты самолетка олурткаш, Москвада госпитальже, чорудупкан. Маадырга мөңгө алдар!

Таймира МОНГУШ
дыңнап бижээн.

Чурттап олурар суурум

ЭҢ-НЕ АРЫГ СУМУЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Суурувустуң бойдузун, турар черин келген аалчылар, дөргүл-төрөл чон магадап ханмас. Тываның бир булуңунда мындыг кайгамчыктыг оран, онзагай кижилер чурттап турарын силерге, эргим номчукчулар, таныштырайн.

Мен Тарлаг суурда 40 чылдар дургузунда чурттап, ажилдап чоруур мен. Сумунуң амыдыралы чымыштыг, солун. Чурттакчы чону ажилчын, кежээ, тура-соруктуг, бурунгаар көрүштүг, эл-найырдалыг, чаңгыс өг-бүлө амыдырап-чурттап чоруур. Олар үе берге-ле дээш, хол салдырмай, ажы-төлүн кызымак эстүрүп, көдээниң ажил-ижинге адыктырып чоруур. Суурнуң уртталгазы чаңгыс черде турбайн, хөгжүлдениң чадаларында ендиш дивейн, дидим, бурунаар базымны кылып турар.

Чижек кылдыр Тыва Чазакың идип үндүрүп турар чаа өлөвилелдеринге тарлагчыларның киржилгезин чырып болур. «Чаңгыс суур—чаңгыс үдүрүлгө» деп төлөвилел ажил-ап эгелзенинден бээр элзэн эрткен. Бо төлөвилелдин киржикчизи, бурунгаар үзел-одадыг, ажилгыр-кежээ аныяк уусайгарлыкчы Айдың Соскалыч чижек кылдыр адап болур. Ол илораманы ажиткаш, суурда жыл чок чонга ажилчын олутарны берип, тудуг материаларын бүдүрүп, садып-саарып турар. Ооң ачы-хавыязында хөй уртталга бажыңнары туттунган. И-Хем кожуунда эң-не хөй уртталга бажыңнары Тарлаг музунда туттунган дизе, чазыг олбас. Ону мен чонунуң шудур-

гу, кызымак, ажилгыр чоруун бадыткап турар деп санаар мен.

Чазак Баштыңының ботидепкейи-биле үндүргөн хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге деткимче көргүзөр «Инек—чемгерикчи малым», аныяктарны мал ажилыңче хаара тудар «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» деп төлөвилелдер чедишкенин ажилдап турар. «Инек—чемгерикчи малым» деп социал төлөвилелдин киржикчилери Руслана Кара-Сал, Виктория Серен, Салимаа Сат, Алдынай Сат, Алена Тожумей алган бызаалыг инзэн эки карактап, ажаап-тежээп турарлар. Шынап-ла, көдээ суурга инек дег ажиткыг мал чок болгай. Бо чылын «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» деп төлөвилелдин киржикчилери үш ажы-төлдүг аныяк өг-бүлө Айлана, Андриан Шивит-оолдар. Олар кышка эки белеткенип, инек мал-маганын ап алгаш, чурттаар оран-савазын, кыштаан тудуп алганнар.

Суму чагыргазының даргазы, бистин школавыстың, ТывКУ-нуң көдээ ажил-агый факультединин доозукчузу Аяс Сендижипович Донгак бо төлөвилелдерни хайгааралга ап, билдиги ууртуп турар. Ол ажилыңа бердинген, чон-биле чоок харылзаалыг, кижизиг, бот-идепкейи ууртукчу.

Аяс Сендижиповичиниң бир көскү кылып турар ажылы—суурнуң эр хиндиктиг чонунуң хөй-аадын көдүрүп, эр кижиле өг-бүлениң быжыг даяныгы, чөлөңгиижи деп билишкенини Чазак Баштыңының үлегер-чижээңге даянып, боттанды-

рып турары. Боду чажындан ыры-самга салымныг болгаш, эр чон-биле демнежи алгаш, 70-80 чылдарның ыры-хөгжүм оркестрин катап диргискеш, көдээ культура одааның хөгжүм ууртукчузу, школаның музыка башкызы, Тываның Композиторлар эвилелиниң кижигүнү, Улан-Үдэ хоорайның культура университетинин доозукчузу Мурат Ондар баштаан бөлүк-биле оюн-тоглааны белеткээш, төрзөн суурнуң, найысылалга, кожуунарга бараалгаткан. Оркестрнин хөгжүм херекселдерин чаарткаш, концертинден кирген акшазы-биле костюмдарны даарадып алганнар. Оркестрде амгы салгал өөреникчи оолдар база хаара туттунган. Оркестрнин хоочуннары Сергей Тугжу, Роман Сат, Ростислав Донгак, ыраажылар Юрий биле Николай Тюлюш алышкылар, Александр Манчык, гармонист Владимир Бакулдай дээш оон-даа өскөлери адап болур. Чонунга бараан болуп, езулуг эр кижиле кандыг болур ууртукчу деп бадыткалдыг тардыкчылары Тарлаг сумунуң адаалары-дыр. Көдээ сумунуң депутаттарының хөй кезии эр кижилер.

Суурнуң чону чүдүлгө-сүзүүн чидирбээн, чыл санында Оваа-зын дагып турар. Ол база-ла эр чонунуң эгелзешкини-дир. Чурттакчыларның хөй-аадын көдүрүп дээш, ону амыдыралга боттандырганнар. Бо-ла бүгү ажил аныяк ууртукчу Аяс Донгактың ууртукчузу чокка бүтпес деп чүлдү кижиле бүрүзү

угаап билир.

Сумунуң кыс чону хоочуннарын чурттап олурар оран-савазын чаартып, арыг-силиг тудар деп шийтирнн хүлээп алгаш, амыдыралга боттандырып турар. Хоочуннар чөвүлелиниң ууртукчузу хуу сайгарлыкчы, хоочун башкы Маргарита Байкара. Ынчангаш бистин суурувус кожуунда эң-не арыг сумуларның бирээзи деп санаттынып турар.

Чонунуң амыдыралының дөзү—мал-маган азырап-өстүрери. Малдың баш саны-биле бистин сумувус кожуунда баштайгы одурда. Бода, шээр малды, чылгыны, хаван, дагааны хөйү-биле өстүрүп, көдээ ярмаркаларга идепкейлиг киржи турар малчыннарымыс Роман Тюлюш, Мergen Картай-оол, Тимур Серен, Алексей Саая, Орлан Тожумей, Андрей Бакулдай, Шолбан Өнержик, Николай Серен, Леонид Чамзырын, Андрей Тугжу, Светлана Кызыл-оол, Аяс Байкара дээш оон-даа өскөлөр. Арат ажил-агыйлыг мал азыракчыларына Тахир Байкара, Олег Кызыл-оол хамааржыр.

Бистин чонувус ажил-агый чок-ла дээш, муңгаравайн, тайга-таңдызының кежиин мөөгүнү, кат-тоорукту четтирип, амыдыраарының бир аргазын тып алганнар. Школачы ажил-төлүн хепкерип, өрө-ширезин төлөп, «амыдырал тайгазы» деп чон аразында адаан оран-таңдызының кежиин хумагалыг ажилгап чаңчыккан. Оларга Алевтина Тюлюш, Аян Насак-Доржу, Чодураа Койбу, Омак

Кара-Сал, Алена Дозурбей, Болат Сат, Лидия Тугжу дээш оон-даа өскөлери чижек кылдыр адап болур.

Сумуда чаа эмчи оран-савазы туттунган. Ол база-ла Аяс Сендижиповичиниң негелделиг, чону дээш ажилдап чоруур удуртукчу мөзү-шынарын бадыткап турар.

Көдээ суурнуң амыдыралы школа, уруглар сады чокка буураар болгай. Сумунуң школазының амыдыралын чырыдар дээр болза, тускай аңгы арын херек апаар.

Кысказы-биле, школа суурда амыдыралдың дөзү, одаа. Ында ажил-иш хайнып, амыдырал эң-не көскү черде. Школачылар кожуун, республика олимпиадаларының, хол бөмбүү, хаак, шыдыраа маргылдааларының тиилекчилери. Школаның тыынгыр-сагынгыр, аныяк удуртукчулары, төрзөн школазының доозукчулары Чойгана Байкара, Өлчей Сайлыкмаа, Гира Тугжу. Школаның директорунуң ажил-агый талазы-биле оракачызы, күш-ажылдың хоочуну Любовь Седий-оол. Тываның улустуң башкызы Любовь Донгак, РФ-тин спорт хоочуну Александр Тугжу, математика башкызы Урана Сувак олар аныяк башкыларның дагыныкчылары, улус өөредилгезинин хоочуннары.

Ажилчы намдарымны хевирлеп эгелзэш, хөй чылдарның дургузунда ажилдап чоруур суурмуң амыдырал-чуртталгазын ам-даа магадап ханмас мен.

Зоя ТУГЖУ,
күш-ажылдың хоочуну.

Чойгана Н
пенсия эргелерин т
дыр бөлүктүн удурту

Төөгүнүн арыны

«КАЖЫЫДАЛДЫҢ ХАНАЗЫ»
ТЫВАДА

Кызыл кожааны кезип турда.

Политиктиг репрессияга когарааннарга тураскааткан «Кажыыдалдың ханазы» деп кижилер чорур делгелгенин ажыдышкыны март 30-де Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейинге болган.

Аңаа Тыва Республиканың Чад Даргазының оралакчысы М.В. Чечев, Дээди Хуралдың депутаты В. Чучев, Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин директору, психология эртемнеринин доктору, Россияның бойдус болгаш эртемнер академиязының академиги, Тываның күрүнне университетинин хүндүлүг профессору К.А. Бичелдей, Москвадагы ИПАГ-тын төөгү музейинин директору, «Политиктиг репрессияга таварышканнарга тураскааткан фондунун удуртукчузу Р.В. Манов база ада-өгбелери политиктиг репрессияга таварышкан хамаатылар болгаш Тываның күрүнне университетинин төөгү факультетинин студентилери киришкен.

«Кандыг-даа чурт төөгүлүг. Бүгү болуп турган болуушкун-

нарны балап кааптар арга бисте чок. Бир эвес политиктиг репрессияларга таварышканнарга тураскаалдан ойталаар болзувусса, миллион-миллион кижилеривистен ойталаанывыс ол. Ынчангаш оларны билири, сактып чорууру чугула. Ынчан күштүг чон болур бис. Ынчангы үениң болуушкуннарын сактып, буруулуг улусту дилеп, бот-боттарывысты чектээр дээш эвес, а чуртувустун төөгүзүн салгалдарывыс билир болзун дээш, бо хемчегни эрттирип турар бис» — деп, Тыва Республиканың национал музейинин директору К.А. Бичелдей чугаалааш, кызыл кожааны кезип, делгелгени ажиткан.

Тываның күрүннениң «Саян» ансамблинин күүселдези-биле «Эзир-Кара» самны база Тыва Республиканың алдарлыг артисти Титов Санчат ырыны чыылган чонга бараалгаткан.

«Кажыыдалдың ханазы» делгелге 2018 чылдың апрель 4-ке чедир Тывага турар.

Айдың ОНДАР.

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырт-тырган чуруу.

Бо хей-ниити организацияның орус дылда адын тыва дылче чиге очулдуары дыка нарын. Утка аайы-биле очулдуар болза, Тыва Республикада кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкин деп очулдуруп болур.

Бо хей-ниити организация бистиң республикага хууда идепкейжи чорук үндезининге 1995 чылда ажылдап эгелзэн. Ол үеде Россияга күштүг политиктиг организацияларның бирээзи «Яблоко» партияның регион салбырының удуртукчузу В.Д. Тавберидзениң саналдааны-биле бо шимчээш-кинни 1998 чылдың март 18-те хоойлу-дүрүм езугаар бүрүткзэн.

2018 чылда бо хей-ниити организация 20 чылын демдегледип эрттирип турар. ТР-ниң Дээди Хуралының биче залына март 29-та Тыва Республикада кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкинниң хоочуннары, эң идепкейлиг кижикчилери чыгып, кылып чоруткан ажылдарының дугайында чугаалашканнар. Аңаа ТР-ниң Хей-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Ондар база киришкен.

— Силер элдептиг кижилер-дир силер! — деп, ол чугаалаан. — Кижилернин эрге-ажыын камгалаарынче силерни кым албадааныл? Эрге-чагырга, даргалар силерге шоолуг-ла ынак эвес-тир. Халас ажылдап турар-дыр силер. Кылыр ажыл тыппаан силер бе? Ону кайгаар-дыр мен. Ынчалза-даа силерниң мурнунарга мөгейип тур мен.

Тыва Республикада кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкинни хей чылдарда удуртуп келген Августа Перелеева хей-ниити организацияның ажылынга доктаамал кижип келгени дээш, хоочун болгаш идепкейжи камгалакчыларга өөрүп четтиргенин бодунун мурнундан илереткеш:

— Бистиң организациявысты чамдык хамаатылар кижип бүрүзүнүн эрге-ажыын камгалаар организация деп бодап турар. Ол шуут-ла ындыг эвес. Кайы-бир кижинин эрге-ажыын хоойлу-дүрүмге чөрүштүр ылап-ла үрзэн таварылгаларда ооң эрге-ажыын камгалаарына кижип турар бис. Бистиң ажылывыстың кол сорулгасы — хоойлу-дүрүмде быжыглап каан оларның эрге-ажыктарын, хоойлу-дүрүмнү ажыглап, камгалап билиринге кижилерни өөредир — деп чугаалаан. — Хоойлу-дүрүмнүн көңүс бөдүүн чүүлдерин хамаатыларның чамдыгы билбес, ооң түңнелинде оларның эрге-ажыын үрээринге идиглиг чүүлдер тыттып кээр. Чижээлээрге, полицияга байысаалга протоколдарын, банкыларга чээли алган дугайында документилерни кичээнгейлиг номчувайн, оларга ат салып каан болур. Ынчангаш хоойлу-дүрүмнү хамаатыларга таныштырар талазы-биле ажылды чорудуп турар бис. Ооң бир хевири школаларга, библиотекаларга дээш өске-даа черлерге тургустунган хоойлу-дүрүм бөлүмнери.

Тывада кижилернин эрге-ажыын камгалаар

Кижилернин эрге-ажыы

КАМГАЛАНЫРЫНГА
ӨӨРЕДИР

шимчээшкинниң кежигүннеринин кылып чоруткан ажылын шуптузун санаары берге. Ынчалза-даа оларның чамдыгын демдегледип каары артык эвес. Оларның эң бергежи кижип өлүрген дээш буруудаттырып турган Вячеслав Никитинни кеземче херээнден камгалааны. Никитинниң буруу чогул бадыйткаарына адвокат Рада Юрьевна Кастаган дыка дузалаан. Вячеслав Казахстанче көжүп чоруй-даа барган болза, ооң бодунун буруузу чок кеземчеден ону хостаан организация-биле харыл-заазын үспзэн, эрткен күзүн ужуражып кээп чораан.

Республикада кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкинниң 20 чылын таварыштыр болган хуралга Шеңне Чечей база киришкен.

— ГИБДД болгаш чээли организацияларының талазындан чөптүг чылдагаан чокка мээң кырымга чүдүрлүп келген барык-ла бир миллион рубль ажыг торгаалдардан Августа Николаевна мени камгалап кагды — дээш, часкы чечектерни Перелеевага тудусту.

Кижилернин сагыш-сеткилинин ханызындан ындыг улуг өөрүшкү Тыва Республикада кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкинниң кежигүннеринин хей-ниити идепкейжи ажылының күжү болган чадавас деп бодап башка кирер чорду.

Шимчээшкинниң кижикчилери кижилерге ачы-буянныг деп санаар ажылын акша-шалың ажылдап ап турар организацияларга ажылындан хостуг үеде аңгы-аңгы угланышкыннарга чорудуп турар. Олар дээрге Чер болгаш чер өңчү харыл-заалар яамызының килдис эргелекчизи Диана Идам, Кызыл хоорайның мэриязының өөредилге департаментинин юридиктиг килдизинин эргелекчизи Елена Миллер болгаш өскелер-даа.

ТР-де кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкинниң кежигүннерин республиканың Хей-ниити хайгаарал комиссиязының составынче база кириген. Бо комиссияның кежигүннерин хей-ниити организациялары саналдап кириер, а РФ-тиң Хей-ниити палатасы бадылаар. Комиссияның кежигүннеринин ажылының бир угланышкыны — хоругдал черлеринде кеземче херээ эрттирип чыдар кижилернин хоойлу-дүрүм езугаар эрге-ажыктарын канчаар сагып турарын хынаары. Россияда кеземче системаның реформазын чоокта чаа эгелзэн болгаш, Тываның девискээринде хоругдал черлеринде кижилернин эрга-ажыктарын сагыр талазы-биле ажыл ам-даа кошкак болуп турар. Бо талазы-биле ажыл берге болгаш узун хуусалыг деп ТР-де кижилернин эрге-ажыын камгалаар шимчээшкинниң кежигүннери санап турар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Май 17-де Бүгү-делегейнин уругларның бүзүрел телефонунун хүнүн демдегледип турар. Баштайгы бүзүрел телефоннары эрткен чүс чылдың эгезинде тыттып келген, төөгүзү дыка узун болгаш солун.

1953 чылда англи хүрээ-хиит ажылчызы Чад Вара бодунун телефонунун азырын солунга чарлап, берге байдалга таварышкан, сагыш-сеткил саймааралын алыскан улустун херек өйдө долгап бодун дыңнаткан. Ооң кол сорулгасы чаас-нырап, берге байдалга таварышкан килерге дузалап, амы-тынынга четтинер бодалдардан чайладыры турган.

Дыка көвей долгаашкыннар эгелээр ол манаваан. Эгезинде чааскаан ылап четтигип турган. Чоорту ооң алакчылары көвүдөп эгелзэн болгаш, телефон дамчыштыр кижилерге психологтуг дуза чедирип болурунун аргазы делегейге тарай берген. Шак мын-ар бүзүрел телефону тывылган. Амгы өл психологтуг дуза чедиреринин эң тереңгей эпиг хевири апарган.

Россияның уругларының чаңгыс аайы-2000-122 дугаарлыг «Бүзүрел телефону» Тывага 2010 чылдың октябрь 1-де эгелзэн.

Ускай белеткелди эрткен профессионал психологтар дыштаныр хүн чокка, аңаа, хүндүс-даа бичии уругларга, килерге, аныктарга, чонга телефон чыштыр психологтуг халас дузаны чедир турар. Элчег дургузунда янзы-бүрү уруглар Кызыл хоорайдан болгаш ууннардан бо дугаарже (телефонче) чедир турар. Улуг кижилер колдуунда метафизикалыг, тодаргайлаарга, социал черлеринин ажылының дугайында хей ажы-төлдүг өг-бүлелер болгаш килер, кандыг деткимчени ап болурун

Уругларның бүзүрел телефону

КАЖАН-ДАА ДУЗАЛААР

билип алыксап долгаар. Аныктарны хей кезинде өг-бүлө, ынакшыл, өөредилге, ажылга тургустунуп алырының аргалары дүвүредип турар.

Бүзүрел телефону школачылар аразында нептереңгей апарган. Бодун дүвүредип чоруур айтырыын чугаалаары эпчок, ыядынчыг болу бергенде, эш-өөрү, башкылары-биле маргыш-

канда, ада-иениң талазындан деткимче албайн барганда, чаңгыс аай күрүнө шылгалдаларының үезинде уруглар бо телефонче хей долгап турарлар.

Амыдыралда хүн бүрүдө таваржып турар, бөдүүн ышкыш кылдыр сагындырар айтырылганың артында чааскаанзырал, муңгарал, коргудуушкун, куду көрүүшкун, хоп-меге, бузулган өг-бүлө, идегел чок

БҮЗҮРЭЛ ТЕЛЕФОНУ

“Выход есть - Ты не один!”

Берге байдалдан үнөр орук бар. Бисче долга:

Сени кагбас бис. Деткип, дузалаар бис.

“Телефон доверия”:

8-800-2000-122

Фонд поддержки детей, находящихся в трудной жизненной ситуации!

манаашкын, арагалаашкын, наркомания дзэн ышкыш үнери берге байдалдың тургустунуп келгени ол. Уруглар оспаксыргай, ажынычал, өөредилгеге сонуггалын чидирип, багай чаңчылдарже сундугуп эгелээр.

Саймаарап, хей бодалга алыскан кижип биле психологтуң аразында нарын, берге чугаа халас болгаш чажыт болур дээрзин бүзүрел телефону магадылап турар. Адын, назы-харын, чурттап турар черин чугаалаары албан эвес. Бүзүрел телефонунче долгапкан кижип сеткилин өйүп чораан бодалдарын психологга үндүр чугаалап, чоорту оожургап эгелээр. Психолог-консультант ону чемелеп, чүңү кылырын айтып турбас, кичээнгейлиг дыңнап, билип, деткип, тургустунуп келген нарын байдалдардан үнеринге дузалап, сүмени кадар. Истеп сүрүп, ол-бо черлерже дамчыдып, чөшпээрел чокка сайгарылга кылбас. Телефон дамчыштыр консультация чаңгыс удаа эвес бооп болур. Мындыг ажылдың түңнелинде телефон долгаан кижинин сагыш-сеткили оожургап, бодунга бүзүрел оттуп келир.

«Бүзүрел телефону» чүтпө психологтуг дузаны чедирер.

Кижиге чүү-даа таваржып болур. Амыдыралга бергедежи бергенде, сүмө херек апарза, эпчосунмайн, 8-800-2000-122 дугаарлыг телефонче долгап, бүзүрел телефонунун ачы-дузанын алырын сүмелеп тур бис.

Май 17-де массалыг хемчеглер үезинде чаптанчыг ойнаарактар Маша биле Адыг республикага бир дугаар көстүп кээп, байырлалга кижирлер.

Р.Д. МОНГУШ,

Республиканың өг-бүлөгө болгаш уругларга социал дуза чедирер төптүң психологу.

Журналистиң чырык адынга

ЧҮРЕКТЕРНИҢ ЧЫЛЫГ САКТЫЫШКЫННАРЫ

Күш-ажылдың хоочуну, Тес-Хем кожууннуң хүндүлүг хамаатызы Дайынчы Түлүшев Дамба-Хуурактың мөчээниден бээр ийи чыл эрткен.

Ол Кызылдың башкы институтун дооскаш, Тамара Белековна-биле өг-бүлө туткан соонда, Эрзин кожууннуң Сылдыс суурунга, Сүт-Хөл кожууннуң Ишкинге, Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Дуруга башкылап, школа директорунга чедир ажилдаан. Ооң соонда партия органнарынга хей чылдар дургузунда ажилдааш, 2001 чылда Тес-Хем кожууннуң "Самагалдай" солунун

болгаш чаңгыс чер-чурттуглары хей-биле чыгып келгеннер. Оон аңгыда Кызыл хоорайда чурттап чоруур Тес-Хем кожууннуң хүндүлүг хамаатылары, хоочуннары база В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының алдар-аттыг артистери Станислав Ириль, Александр Салчак, Дыртык Монгуш, Надежда Наксыл болгаш Анзат Куулар келген.

Көжөгелер ажиттынып кээрге, сценаның оң талазында журналистиң улуг хөрек чуртуун чалап салгаш, ооң баарында кызыл өңүг чечектерни салып каан. Сактыышкын кезээниң эгезинде Д.Т. Дамба-Хуурактың оглу Омак Дамба-Хуурак бодунуң бижээн "Самагалдай" деп ырызын бараалгаткан соонда, Тес-Хем кожууннуң баштыңы Долбан Самдан биле кожунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Чодураа Доңгак чыылган чон-биле амыр-мендизин солчуп, ырак-чооктан аалдап келгенерге четтиргенин илередин мөгейгеш, тус-тузунда журналист Д. Дамба-Хуурактың дугайында чылыг сактыышкыннарын чугаалаан. Долбан Самдан сактыышкын кезээни ажиттыгач деп чарлаан соонда, Чодураа Доңгак Дайынчы Түлүшев Дамба-Хууракка (мөчээниң соонда) "Тес-Хем кожууннуң ал-



Орлан Дамба-Хуурак.

үндезилеп тургускаш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ук солунуң кол редактору болуп ажилдап чораан. Салым-чаяаның журналист Дайынчы Дамба-Хуурак 2016 чылдың март 28-те хей санныг уйнуктарындан, ажи-төлүндөн, эш-өөрүндөн, чоок улузундан болгаш хейлең болган чонундан кезээ мөңгедө чарлып, «кызыл-дустап» чоруй барган. Оон бээр ам таптыг-ла ийи чыл болуп турар.

Д.Т. Дамба-Хуурактың ажи-төлү, дөргүл-төрелдери база Тес-Хем кожуунуң чагыргазының болгаш культура килдизинин ажилдакчылары Самагалдай суурда К. Баазаң-оол аттыг Культура бажыңыга ооң чырык адынга тураскааткан "Чүректерниң чырык сактыышкыннары" деп сактыышкын кезээни эрттирген. Аңаа Дайынчы Түлүшевчинин ажи-төлү, уйнуктары, ооң-биле эгин кожа ажилдап чораан эш-өөрү, өөнүң ишти Тамара Дамба-Хуурактың чоок дөргүл-төрелдери

дарлыг ажилдакчызы" деп хүндүлүг атты тывыскан. Ону ооң улуг оглу Орлан Дамба-Хуурак хүлээп алгаш, ачазының ажил-ижин ынчаар үнелеп турары дээш, оларга улуу-биле өөрүп четтиргенин илередин, шаңналды ачазының хөрек-чуртуунуң баарына салгаш, мөгейип каан.

Ооң соонда Дайынчы Түлүшевчинин чырык адынга тураскааткан "Чогаадыг-сактыышкын" мөөрейинге шылгараан киржикчилерге шаңнал-макталдар тывыскан. Ук мөөрейге колдуунда улуг назылыглар болгаш хоочуннар киришкен. Жюри кежигүннери – алышкылар Орлан биле Омак Дамба-Хуурактарның түңнээни-биле, үшкү черге Белекмаа Балдан, ийиги черге Ольга Оюн тус-тузунда төлөптүг болганнар. А бирги черни күш-ажылдың хоочуну Лидия Чоодуевна Дыртык-оол бүзүрелдин-биле чаалап алган. Мөөрейниң эңне улуг назылыг киржикчизи, Тес-Хем кожууннуң хүндүлүг хамаатызы, күш-

ажылдың хоочуну, 94 харлыг Эник-оол Монгушка, Чодураа Ховалыгга, Александр Монгушка дээш өске-даа киржикчилерге шаңналдарны тывыскан.

Мөөрейниң шаңнал тыпсыр кезээ адакталган соонда, В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрын төлээлеп келген ТР-ниң улустуң артистери Ыр-шоорлуг, онза-солун сценажыткан көргүзүлгелериг оюн-көргүзүүн бараалгатканнар. Алдар-аттыг артисттер ырлап-шоорлай бээрге, тес-хемчилер олар-биле деңге ырлажып, чамдыктары туруп келгеш, сцена баарына вальс самнап, хөлчөк идепкейлиг ойнап-хөгөп турганнар.

Дайынчы Түлүшев Дамба-Хуурак биле эгин кожа эдержип, кады ажилдап чораан өөрү республиканың аңгы-аңгы кожуннарында чурттап чоруур. Тес-Хемниң хүндүлүг чурттакчылары, хоочуннары Кара-оол Лапчаа, Клара Чиңмит, Александр Монгуш, Солаан Севээн, Долума Монгуш, Людмила Монгуш, Сергей Намзырай, Николай Чооду, Сергей Чорбуу, чогаалчылар Александр Шойун, Кара-Күске Чооду болгаш Дайынчы Түлүшевчинин өөнүң иштинин дөргүл-төрелдери, Сүт-Хөл кожунуң Ишкин сумузундан төлээлер шупту элчег аайы-биле сеткил-чүрээниң ханызындан чылыг сактыышкыннарын илередин, хоочун журналистиң ажил-ишке бердингенин, биче сеткилдин, чон аразына төлөптүг кижилер чурттап чораанын карактарга чурттуруп келир кылдыр сактып чугаалап турганнар. А аалдап келгеннер тес-хемчилерге мындыг онза кезээни организаастап эрттирип турары дээш, улуу-биле өөрүп четтиргенин илередин: "Тес-хемчилер эр хейлер! Чаңгыс чер-чурттуунарның адын мөңгедидип, ону чылыг сактып чорууруңар дээш, силерге черге чедир мөгейип тур бис!" – дижип турганнар.

Хей санныг хоочуннарының, улуг назылыгларның, Самагалдай суурнуң болгаш Тес-Хем кожуунуң чонунуң чугаалап турары-биле алырга, Дайынчы Түлүшев Дамба-Хуурак дыка-ла биче сеткилдиг, ажил-ижинге сеткил-чүрээниң ханызындан бердинген, кызымак болгаш аңаа ханы хандыкшылдыг, улус-чон-биле эпиг-найыралдыг, эвилең-ээлдек, баштак чаңныг, кезээде хүлүмзүрүп чоруур арын-шырайлыг чораан кижилер деп, бодум хуумда, ужуражып-дужуп чорбаан-даа болзумза, ынчаар билип алдым...

Сактыышкын кезээни адакталып турда, Д.Т. Дамба-Хуурактың улуг оглу Орлан Дамба-Хуурак чыылган чонга, хоочуннарга болгаш бо кезээни организаастап эрттирген кижилерге улуу-биле өөрүп четтиргенин илередин, ачазының адын мөңгедидип, ооң дугайында эргим болгаш чылыг сактыышкыннарыны шыгжал чоруур Тес-Хем кожунуң чонунга мөгейип, аалдап келгенерге белек-селектерин сөңнээш, оруксуурга мөңдү-чаагай чедип алырын күзүзүн.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.



Тес-Хем кожуунуң хоочуннары.

Тываның альпинизм федерациязында

ХЕМЧЕГЛ ПЛАНЫ-БИ

Тыва Республиканың чанында Альпинизм туризмин сайзырады Тываның Альпинизм федерациязының планын бодунуң хуралы айда-ла Чазак Бирги оралакчызы Д. Хуурактың удуртулгазы дыйлаан.

Ооң соонда Альпинизм федерациязы бо чылын эрттирер хемчег болгаш оларның негелделер кожуннарже тараткан. Ол альпинисчи, турисчи хемчег жыр:

Апрель 23-тен май Бай-Тайга кожунуң девчоокку каш чылдарда болгаш школачыларның туриадыздысчи аян-чоруктарга өөртөзүн бойдузу-биле таныж келип, арттар ажи, кад өөренир. Бистиң келир салкайа-даа торулбас шыдамын ра-соруу школачылар туриадындезилеттинер.

Апрель 28-тен май 2-ге Тайганың Душтуг-Хем ба Булукка Тываның бир дугаа тивалы болур. Аңаа ТР-ниң федерациязында бодунуң ооң даңзызында (реестрин кожуннарның даг клубтары далары, Культура яамызыны баны, Тываның туризм төвү, киржик туризм специалистери киржик)

«Убса-Нур оргулаажы» команданың чылдың болгаш, бо удаада фестивалы киржик. Даг фестивалының киржик альпинизм-биле таныжып эртекш, Тываның эң-не бедирээзи Шуй-Мөңгүлээниң (3577 м) шыпшынынче үнер эртекш. Фестивалга киржик дугайында ТР-ниң Альпинизм федерациясы чорудар (эл. адрес: alptuva17@mail.ru).

Тываның Альпинизм федерациясы даг үнер чаа угланыышкынны дый эгелээн. Ол дээрже чалым (скалолазание) спорт-тур. Бодунуң Тос-Булакка ук спорт чемпионаты болуп эртер. Чыгыш үнери бистиң малчыннарының хой, сарлык кадарчылары, аңгы укталып тывылган. Ынчанга бүрүзү назы-хар аайы-биле 8 кижиден тургустунган кириштирер. Оларның аразы рээжен малчыннар албан турар. Аңаа белеткенири-биле кожуну командалары оода бир кылымны (скалодрому) 3 ай дургузу алырын саналдап турар. Тос-Булак скалодрому кылырын мээрязына саналдаан. Киржик командаларында аңгыда Тос-Булак санныг хире спортчу федерация боттарының эң аваңгыр эр, спортчуларын бо чемпионатка кириштирерлер. Бедикче эң дүргүне берген спортчулардан чалым-хая үнер талазы-биле командаларын тургузар деп план Олар, билдингир-ле, соңгаарга чергениң бедикче маңаар малчыннар киржик эргени чаалар. Чалым-хая үнер спорттук оюннарының программасынче 2020 чылда Токиога болур олимпиада спорт талазы-биле маргылда дугаар болуп эртер.

Тываның кожуннарында бодунуң чалым (6 метр бедик) Мажалыктың №1 школазында чыгып кылдыгач (директор Ондар Б. Турорганизатор Олчат-оол В. Ол школаның өөреникчилери М. Хоорайга чалым үнер маргылдиришкеш, шаңналдыг черни алдырар).

Бист

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Эки кижилер дугайында

УРАН ТАЛАНТЫЛЫГ БАШКЫ



Кичээл үзүндө.

Тере-Хөл кожуунун Кунгуртук суурда «Хүнчүгөш» уруглар садында хоочун кижизидикчи башкывыс Уран Бопай-ооловна Сонамның дугайында биживес аргам чок.

Бирги категорияның башкызы Уран Бопай-ооловна уруглар садынга 34 чыл кылдаан. Ооң башкы стажы 32 чыл. Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суурунга 1966 чылда бөдүүн ажилчын болуп сес кижинин дөрт дугаар уруу төрүттүнгөн.

1994 чылда Кызылдың башкы училищесинде Ак-Довурак хоорайда салбырын, 1997 чылда Хакасияның Н.Ф. Катанов университетин дооскан. Амгы үеде «Удэи» культура институтунун 4-кү курсында өөренип турар. Уран Сонам «Ажы-аңгы», «Мээң чуртум» деп экологтук төлөвилелди, «Күрүнениң ыдыктыг демдектери» деп ажык кичээлди, «Тарыс аржааны», «Солдатчы КВН», «Мээң мага-бодум» деп валеологтук оюнну, «Өрттен камгалан!» аваларга «Чигирзиг амданныг боорзак-боо-

өөрүнүн хүндүткелин чаалап алган. Кожуун болгаш республика чергелиг оюн-тоглаа, фестиваль, мөөрейлер, наадым байыр-лалдардан черле чыда калбас.

Тываның эң хөй тиражтыг болгаш чагыдыкчылыг «Шын» болгаш уругларның «Сылдысчыгаш» солуннарынга Тере-Хөл кожуундан медээлерни, материалдарны чорудуп турар бижикчи.

Хоочун башкының ажилдап турар бөлүмдө чээрби уруг бар. Ооң чаштар-биле деңге чаржып ойнап турарын көргөш, кижиги бүрүзү магадап ханмас. Ол кезээде тоолдаан, ырлаан, шүлүктээн турар. Башкының ажык кичээлдерин солун ужур-уткалыг болгаш оюн хевиринге эртер. Шай байырлалы, «Сан ораныңче аян-чорук», «Мээң чуртум» деп экологтук төлөвилелди, «Күрүнениң ыдыктыг демдектери» деп ажык кичээлди, «Тарыс аржааны», «Солдатчы КВН», «Мээң мага-бодум» деп валеологтук оюнну, «Өрттен камгалан!» аваларга «Чигирзиг амданныг боорзак-боо-

вам!» деп мастер-классты, уругларга «Базымдан базымче» деп экологтук бөлүмнү, хөглүг старттарны, шүлүктөр мөөрейин дээш өске-даа хемчеглерни организастанп турар.

Байырлал санында-ла уругларын албанчурукка тырттырар кижиги. Арга-дуржулгалыг коллегазындан аныяк башкылар хөйүн өөренип ап турар. Мурнунда доостурган уруглары школада эки демдектерлиг, чурумнуг өөренип чоруурлар. Олар башкызын кайы ырактан кудумчуга көргөш, удур маңажып чеде бергеш, куспактанып-тарлар. «Башкы ойнаар-дыр че» — дээш, чассый бээрлери-даа бар.

Кунгуртуктун эге школазының башкылары Уран Бопай-ооловнаның доостурган уругларынга хамаарыштыр эки үнелелди берип турарлар. Уруглар садының улуг уруглар бөлүмүнүн ада-иелер комитетинин даргазы Айлаң Хертек, кижигүнү Юлия Шанчими ада-иелер-биле дугурушкаш, уругларынга кичээлдерге ажыглаар өңүг телевизорну садып бээрин аазаан.

Уран Сонам хөй чылдарда үрөтүнелдиг ажылы дээш ТР-ниң Дээди Хуралының, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның, Өөредилге болгаш эртем, Көдээ ажыл-агай яамыларының, «Шын» солунун, херэженин шимчээшкениниң, кожуунун аңгы-аңгы адырларының хүндүлел бижиктеринин болгаш өске-даа шаңналдарның эдилекчизи.

Хоочун кижизидикчи башкы хүндүлүг дыштанылгаже үнген-даа болза, ам-даа аныяктарга арга-сүмезин кадып, байлак арга-дуржулганын дамчыдып чоруурунга өөрүп турар бис.

Уран Бопай-ооловна дөрт ажы-төлүнүн ынак авазы, беш уйнуктарының кырган-авазы. Буянын башкывыс чеже-чеже бичии чаштарны өөредип, кижизидип кел-бээн дээрли, ынчангаш аңаа аас-кежиги, кадыкшылды, узун назынны күзеп каалы.

Херелмаа СЕНДИ-ХУУРАК,
«Хүнчүгөш» уруглар садының
кижизидикчи башкызы.

Дуңмавыс дугайында

ЧОРГААРЛАНЫП
ЧОР БИС

Бай-Тайга кожуунун Шуй сумузунга төрүттүнгөш, сөөлгү чылдарда Таңдының Межегей суурга ажилдап-чурттап чораан Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Ульяна Хертековна Иргит хөй акылары, угбалары, дуңмаларының эң-не эргими, эң-не чаражы, эң-не бүдүштүү, эң-не топтуг-томаанның, эң-не чечен-мергени кижиги.

Чажындан-на эрес-кежээ, шудургу. Школаны дооскаш, дээди башкы эртем чедип алгаш, дөртөн чылдарның нүүрүндө школага ажилдаан. Аал-оран, ажы-төл, дөргүл-төрөл, бүгүдөгө четтигер, олут орбас, чыдын чытпас, амыр-дыжын харамнанмас. Мынча хөй чылдар иштинде чеже кижини кижизидип, өөрөтпээн дээрли. Дуңмавыстың дөртөн чыл иштинде ажилдааш, доостурган өөреникчилеринин аразында дарга-бош-калар, эмчилер, башкылар дээш кандыг-даа мергежилдиг улус бар. Ооң ажылы хоор чоннун макталынга төлөпиг болуп, Россия Федерациязының алдарлыг башкызы деп атты ап, орден, медальдарның эдилекчизи болган.

Сеткилдерни сергедиптер, каткы-хөглүг чараш чаңыг дуңмавыстың ын-дынналган, сырынналган хоюг үнү чоок улузу, биске, кезээ шагда уттундурбас. Бүгү энергиязын, даг дег күжүн, далай дег дерин, бар-ла турган билин доо-зазын харам чокка түмөн чонга өргүп чораан. Дуңмам бодунун кадыкшылын бичии-даа бодабайн чорааны хараадан-чыг. Аржааннап, курорттап, эменин-даа чорбаан. Ынчангаш угбалары, акылары бисти мурнай өске оранче чорупкан. Дуңмавыс бистиң аравыста чок-даа болза, аңаа чоргаарланып чоруур бис.

Кама БАНЗАЙ,
Кызыл хоорай.

Чер-чуртувус

ТӨРҮТТҮНГЕН
ЧЕРИМ

Чеже-даа назылап кырый бээрге, төрүттүнген чери кижиге эргим. Бир-ле төөгүнү, сак-тышкынны арттырып каар. Ада-иём ажылының аайы-биле Тере-Хөл кожуунун Чыргалан-суурга чурттап турда, аңаа үтүгүш, школага өөренип чо-н мен. 5-ки классты аңаа доос-

Ойнап өскөн суурувус Чыргалан-ның бойдузу кончуг чараш чу-алдыг, бурт дээр довурак чок, агаарлыг, ногаан аргаларлыг, алыг-ла оран.

Найын чоогунда аргалардан көк-тап, инек-караалап, честек-каттап уттар бис. Саваларывыс дораан дуруп алгаш, оовусту угбайн, ап хүнээр бис. Улуг улузувус уткуп алырлар. Чыргаландының бай суунга эштип, сайзанактап келдивис.

Чыргаланды дүшкен. 1954 чылда туртукже көшкенивис ол. Ооң да үр болбаанда авам, ачам арының чуртунче чанып, көже өн.

Инчалза-даа аъттанып алгаш, чылдарда төрзэн черлеримни аржааннап каш-даа катап ан мен. Зоя Шоожун, Зоя Кун-Михаил Дүдүк, Карбий-оол мен, Оля Сүрүңмаа сугларга, өөренип чораан эштеримге ашкан мен.

Инчап чоруп турар үемде амы-ал амгы дег сайзыраңгай эвес. Чон бөдүүн. Ажыл-иш чаа-ла наагарлап хөгжүп эгелеп турган. 1973 чылда чорумда, суурда чаа-нуп турар тудуглар хөй болду. Инчүп школа болгаш уруглар

садын-даа сонугадып, ажил-агыйның кончуг шалыпкын чоруп турарын чугаалаар болдулар.

Черле ынчаш, аныяк-өскөн бодунун чурту дээш аажок кызы-мак ажилдап чурттап турар бол-ду. Амгы үеде солун-сеткүүлден, төлөвилелдерден-даа ында чурттап турар чоннун идеякый чүткүлдүүн көрүп, номчуп турар бис. Аныяктар-ны көөрге, шевирин чараш кылдыр кеттинген, бир-ле чүвени кылган, дугурушкан турарлар-дыр. Үениң агымындан чыдып калбайн, шак ын-чаар чүткүңер-ле, кунгуртужулар! Чаңгыс чер-чурттугларымга бол-гаш төрзэн черимге тураскаадып, бодумнун шүлүмүнү бараалгадыр-дыр мен.

ТЕРЕ-ХӨЛҮМ

Аас-кежиин бодарадып,
Авам мени чиигээн чери —
Тере-Хөлүм төвү болган
Чыргаланды суурумну.

Чайын чараш бойдузуну
Чажымдан-на магадаар мен.
Чажыг чажым чериңден-не
Чаагай кадың чыып чиир бис.

Чылыг хүнүгө дөгеленип,
Чылбай сууңга эштип, шымнып,
Эрик черге сайзанактап,
Өөрүм-биле ойнап өстүм.

Чараш, чаагай бойдустуг
Даштыг-Мөөрүк хылбалыг чер.
Аараанда сүзүгүл кээр,
Аржаанывыс — Тарызывыс.

Балыктыгда, Каргыда-даа
Базым санай согунавыс,
Балык-байлаңың, үнгөн кадың —
Бойдузувус хайыразы.

Алды, киш дээн өлүк аңың,
Балык-байлаң, чимис-кадың
Амыдырап-чурттаарыңга
Аажок улуг деткимче-дир.

Төрзэн чериң чараш каазын
Төтчөглекчээ үрөтпээли,
Төлдеривис, салгалдарга
Төтпес каазын арттыраалы.

Мария НАТСАК,
хоочун башкы.

«Тыва аът» төлөвилел

АСКЫР-ДОРУГ
ЭКИ АЪДЫМ

Айлык черни чыыра тыртар,
Арт-сынга тура дүшпес,
Араалчалап маңнап орап
Аскыр-Доруум ынак аъдым.

Хевир сыны чыпак-даа болза, тыва уксаа-лыг аът белен-не кадыг бергелерге торулбас шыдамык болуру маргыш чок болдур ийин. Мээң элээди чылдарымда ачам сугнун Аскыр-Доруг дээр доруг аъды турган. Кедегей-даа чааш, ажылгыр аът. Аалывыс ыңай-бээр көжер-дүжерде, Аскыр-Доругга бүдүн өгнүң дериг-херекселин чүдүргөш чоруттарлар. Дывылап, чөрүүдөп деп чүве шуут билбес. Аал чоогундан каян-даа ырадыр оъттап, улчуп чорбас. Дезип маңнаар деп чүве көңүс билбес. Бистер Аскыр-Доругну таваар баргаш, чүгеннеп, эзертеп алыр бис. Аалдың элээди оолдары Аскыр-Доругга уш-кажып алгаш, Көшпестин, Актын, Манчуректин чайлагарыңга, тайгаларыңга, ажык делгемне-ринге хой, мал кадарар бис.

Кезек-кезек болгаш, Аскыр-Доругну айыраң каас чечектерлиг аяңнарга оъткарып алыр бис. Ол улам-на сергек, улуг тура-соруктуг ышкаш апаар. Ажыг кыштың соогун-даа Аскыр-Доруг тоовас. Ак-Хаяда кыштаавыстың чоогунда эки оъттуг, ыжык черлерге чаза тоттур оъттап алыр. Авам, ачамның, өске-даа төрөлдери-бистиң кара чаңгыс ынаныжы Аскыр-Доруг-ла болгай.

Кадыр одуругларга Аскыр-Доруг орук-чирик черле чандыр баспас. Куду көөрге, кижиниң куй-га-бажы адыңнаар, кончуг берт оруктарга Аскыр-Доруг тура дүшпес, дидим чүрекирин кижиги кайгаар. Ооң ооргазының, ниити бодунун меге шыыраа кайгамчык. Ажы-биле чугаалаарга, чартык машина ишти ыяшты чүдүрүптерге-даа, тоор эвес.

Ак өрү, Баян-Кол ол ынчаар чурттап чо-раан чүгүрүк, чыраа, саяк аъттарлыг Ооржак Сундуйнун тергин дээн аъттары-биле Аскыр-Доруг деңгеп турган дизе, частырыг болбас. Бистиң Аскыр-Доруу-вустун оорга, мойну каян-даа чаарап, чүдүлөп көрбээн болдур ийин. Чүгө дээрге Аскыр-Доругнун эзеринин чоңаа кезээде хоюг чымчак болур. Кудургай, дөш черлерге

ажыглаар тускай херекселдери бүрүн болгай.

Бистиң аалывыстан ындыг-ла ырак эвес Алды-Ары-Даг деп черге кодан сыңмас чеди чүзүн малдыг, хөй ажы-төлдүг Шүржеңей Ондар дээр эрес-кежээ малчын арадың аъттары-биле бистиң Аскыр-Доруу-вус мырыңай деңгеп турган эвейикпе.

Аскыр-Доругну мунуп алгаш, шала узак чорук-херек кылырга, ынаныштыг. Ол орукка чорааш, кандыг-ла-бир айыыл-халап болурун эндээр эвес. Аң, араатан, бөрү дээн ышкаш амытаннарның дааш-шимээнин баш удур билип кааптар. Кулактарын сүвүреңнедип, былгыргы-лап, черни холдары-биле касканнап, тепкилени бергилээр. Кончуг-ла угаанныг аът. Бодунун коданыңче өске ыт, куш-даа, өске аскыр, мал-маган-даа кирибес.

Авам, ачамның, бистиң аалдың кара чаңгыс ынаныштыг чөлөнгиживис Аскыр-Доруу-вустун назы дөгүп, кырый бээрге, аалдың кезек ашакта-ры сүмөлөшкөш, ону аайлааш, ооң бажын Актын өзен аргазында чодур дытка азып кааннар. Ха-йралыг Аскыр-Доруу-вустун бажы, мен элээди эр апаргыжемге чедир, ында куураа берген турар чораан. Ол дээрге тыва кижиги каян-ке-зээде эки аъдының бажын черге октавас деп сагылганы хүндүлөп көргөниң херечизи-дир.

Кадыг берге, шириин бойдустуг, кадыр кашпал хая даштыг, орук-чири белең эвес Тыва черниң тыва уксаалыг чылгы малының баш санын улам-на өстүрүп көвүдөдир дээш, сөөлгү үеде онза кичээңгейни салып турарын улуу-биле деткиир апаар. Тыва чон үе-дүптен, мырыңай-ла Амыр-Санаа маадырның оранчок мурнунда-ла бистиң бурун өгбелеривис тыва аъттарның күжү-биле дайын-чааларга кирип, улуг тиилелгелерни чедип ап чораан.

Тыва маадыр Амыр-Санааның чүгүлүг куш дег ужуга бээр чүгүрүк тыва аъдының баскан изи Ак-Даштын чоогунда Соскаал-Даанда кал-бак хаяда таңмаланып артып калган. Ол бичии дагы Соскаал-Даа деп адай бергени таварылга эвес. Амыр-Санаа дезип бар чорааш, аңаа хен-зиг када доктааган деп улуг улустар чугаалаар.

Чыпак-даа бол, эрес-дидим,
Шыдамыккай күчү-күштүг,
Чылгы малды өстүрер дээш,
Шырбайып-ла көрээлиңер!

Бораш ОНДАР,
Сүт-Хөл кожуун.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Байыр чедиришикини

Бистиң эргим, хүндүлүг, ынак аваларымыс, кырган-аваларымыс **Анастасия Арслановна ДЕСПИДЕЙ, Чечекмаа Арслановна БАЛГАН-ООЛ** 77 биле 70 харлаарлар.

Олар Каа-Хем кожуунун Бүрен-Бай-Хаак суурнун хүндүткелдиг чурттакчылары. Ынчангаш эргим, ынак аваларымыска кадыкшылды, узун назынны, бистиң аравыска ам-даа арга-сүмезин кадып чоруурун сеткиливис ханызындан күзевышаан, дараазында одуругларны тураскааттывыс.

Апрель айның беште биске
Анаа эвес байырлал боор —
Авыралдыг ававыстың
Аас-кежиин чаяан хүнү.

Хүндүлээчел, уян хөөннүг
Хүлүмзүрүү бисти өөрткен,
Сеткиливис каастакчызы
Сеңээ, авай, изиг байыр!
Хөлбөң-ногаан чараш чайлаг,
Көвей чоннун ынак чери,
Каа-Хемниң Бүрен-Бай-Хаак
Хайыралыг өскөн өөң ол.

Кады төрзөн алышкылар
Кады шулту чеди бисти
Эрге-чассыг өстүрүп каан
Эң-не эргим киживис сен.

Чеден чеди харга чедир
Чеже чүүлү көрбедин дээр,
Четтинишкен дуңмаң база
Чеден харлап, омак олур.



Угбашкылар күрүнеге
Төлөптүг-ле ажылдап каан:
Уруг-дарыын чагып сургаан,
Дөгережи эртем четкен.

Чаңгыс хүнде төрттүнген
Угбашкылар деми күштүг!
Чаъстыг, хаттыг кандыг-даа өй
Уткуй келзе, тоовас силер!

Бисти деткип, сүме кадып,
Бичиилерге үлегер бооп,
Кадык, сергек ам-даа чүс чыл
Кады, кожа чоруңарам!

Хөй санныг ажы-төлү,
уйнуктарындан.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Садыг «ЛАМРИМ»

Өөредилге херекселдеринден эгелээш бажың иштин аштап арыглаар барааннар дээш оон-даа өске херек чүүлдерни садып турар.

ТЕРГИИН ЭКИ. ШИЛИЛГЕЗИ ХӨ

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятни 08.00 шактан 18.00 шакка чедир.

Суббота, улуг-хүнде: 09.00 шактан 18.00 шакка

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчу: (Автодор доктаамы, 3 дугаар школа чаны).

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)



Аптека «МАНЛА»

Ажылдаар шактары: (понеделниктен пятни 08.00 шактан 20.00 шакка чедир.

субботада 09.00 шактан 18.00 шакка чедир.

улуг-хүнде 09.00 шактан 19.00 шакка чедир.

Адреси: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, Лопсанчап кудумчузу, бажың 42.

Харылзажыр телефоннары: 6-07-55; 5-07-55.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Спортивный комплекс им. И.Ярыгина



Тренер-преподаватель
**ТЫВА ХУРЕШ,
ВОЛЬНАЯ БОРЬБА**
Мастер спорта
Шожан Сайын-Белек
**БОРИСОВИЧ
ПОНЕДЕЛЬНИК**
СРЕДА ПЯТНИЦА С
9-10-11, 15-16-17 ЧАСОВ
тел: 21616 АУ
СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)

2500Р



ВТ, ЧТ, СБ 16-00 Ч
С БАСЕЙНОМ
2000Р НАБОР
ГОВОЧЕК 12-
ЛЕТИЮ
ПО СМЕШАННОМУ
БОРЬБЕ
ММА 1500Р МАУ
СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)



ОЪЯВЛЯЕТСЯ НАБОР В ГРУППУ ДЛЯ ТРЕНИРОВОК ПО
ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ (ТЫВА ХУРЕШ), СУМО
ТРЕНЕР-ПРЕПОДАВАТЕЛЬ, НАЧЫН МОГЕ РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
-БАТКАР БААСАН АНДРЕЕВИЧ-

РАСПИСАНИЕ ЗАНЯТИЙ:

• ВТОРНИК
• ЧЕТВЕРГ
• СУББОТА

1 800 РУБЛЕЙ

ВРЕМЯ ЗАНЯТИЙ:
• 9.00 - 10.00
• 15.00 - 16.00

Справки по телефону 8 (394) 22-216-16



ДОН-АК САЙЫН
БЕЛЕК АЛДЫН-ООЛОВИЧ
**Вторник
четверг
СУББОТА**
12 посещение
2000Р + бонус ВС
БЕСПЛАТНО Т: 21616
МАУ СПОРТ (СК ЯРЫГИНА)



СК Ярыгин начинают
тренировки в группах
**Абонемент на
месяц 5000Р** Включает в
себя 3 тренировки в
неделю по 2 занятия
в день: **ВТОРНИК
ЧЕТВЕРГ СУББОТА**
ВРЕМЯ: с 18:50 по 21:00
занятия в день
19:00-19:50
АЭРОБИКА, СИЛОВЫЕ,
круговые, танцевальные
и т.д. 20:00-20:30 гидроаэробика
(ЖИРОСЖИГАЮЩИЕ УПР.С
элементарными плаваниями)
Всем желающим позвонить
и записаться Т: 8(394) 22-216-16

(Реклама)

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации **Чулдум Шолбан Байыр-ооловича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения, с видом разрешенного использования — для сельскохозяйственного использования, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. «Шолбан» с общей площадью 62817 кв. м. с кадастровым номером 17:14:0202001:93.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования настоящего извещения администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по заявлению.

Начальник отдела, по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна **Келдибек**

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Хуу чуртталга бажыңы тудуп алыңар.

ЧЕР УЧАСТОКТАРЫ садып турар.

Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

Малчыннар турлагларынга СУГ КАЗЫП

ТАРЫН өрүмнеп казып турар.

Тел: 8(39422) 5-10-30, 8-913-444.

(Төлөвирлиг үндөзүңгө парлаан)

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10974 экз. Үндүрүлгениң тиражи

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар Д.С. МОНГУШ

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000, Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, улутпур болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б. Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан-ның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн. Херекчилдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлап (Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1). Солунда парлааттынган материалдар торларының бодалдары редакцияның тудушпейн барып болур. Айытылган санжыга өске-даа фактылары, дыңдадыглары дээр боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11; организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлаггаже дужагааны: график өзүгээр — 21.00, херек кырында — 21.00, херек кырында — 21.00. Солун калбейн барганда, 3-14-94 телефоннары.